

Analysis of the Views of Shiite Jurists on Lottery Tickets

Mohammad Diba :Master of Law, Islamic Azad University, Yasuj Branch, Yasuj, Iran

Dibamohammad584@gmail.com

Abstract

Lottery is an emerging jurisprudential issue in which a person or persons register or purchase tickets to benefit from a prize through a lottery. In lottery, tickets are purchased by people for a certain amount of money, and the selling company or institution is committed to holding a lottery and giving a prize, as agreed, equivalent to the price of all the tickets to the selected person or anyone whose name is excluded from the lottery. In this research, an attempt has been made to describe and analyze the content and express the characteristics and details of the subject under study by using library resources and by studying books, articles, documents, rulings and narrations, and jurisprudential principles. The most important findings of this research are that lottery is a type of trade and commerce. The aforementioned title is one of the new titles that has been discussed in the section on emerging issues. Therefore, the results of the research show that, according to the jurists, the acquisition of wealth through lottery is based on the consumption of wealth, both for the users and for the provider company. In such cases, when the prohibition of the law on possession is applied and it is accepted for the person who is obliged that from the perspective of custom, the ruling on the validity of the transaction is contrary to the prohibition of its effects, from the attack on possession of property, the appearance is in the negation of validity and requires the invalidity of the transaction. Therefore, earning income through this method, in addition to the prohibition of obligation, is also invalid. Some other jurists have presented ways to correct this, including that the money must be paid in exchange for the ticket without the intention of buying it and in case of winning, for the use of the prize to be permissible, permission must be obtained from the owner if it is a private institution or company, and from the Sharia ruler as the owner is unknown if it is a government.

Keywords: The view of the jurists, Shiite jurists, lottery, Sharia ruling.

Received: 2024/04/08 ; **Revised:** 2024/06/14 ; **Accepted:** 2024/6/21; **Published online:** 2024/06/30

Article type: Research Article

Publisher: Qom Islamic Azad University

© the authors

تحلیل دیدگاه فقهای شیعه در مورد بلیت‌های بخت آزمایی

محمد دیبا: کارشناسی ارشد حقوق، گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.

Dibamohammad584@gmail.com

چکیده:

بخت‌آزمایی از مسائل نوظهور فقهی است که شخص یا اشخاصی برای بهره‌مندی از جایزه به وسیله قرعه‌کشی، اقدام به نام‌نویسی و یا خرید بلیت می‌کنند. در بخت‌آزمایی، بلیت‌هایی به مبلغی مشخص توسط مردم خریداری می‌شود و شرکت یا مؤسسه فروشنده متعهد به برگزاری قرعه‌کشی و دادن جایزه‌ای طبق قرار گذاشته‌شده معادل قیمت تمام بلیت‌ها به فرد منتخب یا هر کسی است که نامش از قرعه خارج می‌شود. مهم‌ترین یافته‌های این تحقیق این است که بخت‌آزمایی نوعی تجارت و دادوستد است. براین نتیجه تحقیق نشان می‌دهد بخت‌آزمایی از نظر فقها کسب مال از طریق آن، چه برای کاربران و چه برای بنگاه ارائه‌دهنده، مبتنی بر اکل مال به باطل و حرام خواهد بود. در چنین مواردی که نهی شارع به تصرف تعلق‌گرفته و برای مکلف مسلّم شود که از دیدگاه عرف، حکم به صحت معامله با نهی از آثار آن، از جمله تصرف در مال، مخالف است، ظهور در نفی صحت داشته و مقتضی بطلان معامله است. برخی دیگر از فقیهان راه‌هایی برای صحیح‌شدن این کار ارائه داده‌اند از جمله آنها این است که پول باید در مقابل بلیت بدون قصد خرید آن پرداخت شود و در صورت برنده شدن برای حلال‌بودن استفاده از جایزه، اگر مؤسسه یا شرکت خصوصی است از مالک آن، و اگر دولتی است به عنوان مجهول‌المالک از حاکم شرع اجازه گرفته شود.

واژگان کلیدی: دیدگاه فقها، فقهای شیعه، بخت‌آزمایی، حکم شرعی.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم © نویسندگان.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۳/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱/۲۰

بخت‌آزمایی نوعی قرارداد است که در آن گروهی از افراد با پرداخت مبلغ مشخصی، بر اساس شانس و تصادف، به دنبال کسب مالی هستند. در این فرآیند، تنها عامل تصادف و قرعه‌کشی نقش دارد و بخت‌آزمایی باید میان تعداد زیادی از شرکت‌کنندگان انجام شود. از طریق بخت‌آزمایی می‌توان معامله معوضی را انجام داد (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۳، ص ۱۰۵) نام‌های متعددی در خصوص بخت‌آزمایی وجود دارد؛ مانند نصیب، اقبال بهره طالع هم می‌شناسند (عمید، ۱۳۷۳، ص ۲۴۶).

امروزه در برخی جوامع از بخت‌آزمایی تحت عنوان «لاتاری» یاد می‌شود که اصطلاح «لاتاری» از اسم هلندی «لوت» گرفته شده است که به معنی «سرنوشت» است. اصطلاح «لاتاری» در درجه اول به نوعی از بازی اشاره دارد که در آن مردم بلیت‌هایی را با شماره روی آن‌ها خریداری می‌کنند. سپس چندین شماره به صورت تصادفی انتخاب می‌شوند و افرادی که آن اعداد را در بلیت خود دارند برنده جایزه می‌شوند.

مفهوم بخت‌آزمایی محدود به یک بازی با بلیت و جوایز نیست طبق تعریف‌های قانونی قرعه‌کشی می‌تواند شامل سه شرکت‌کننده یا بیشتر باشد که برنده‌ها توسط هر وسیله‌ای که شامل یک فرآیند، تصادفی، بازی مسابقه یا رقابت باشد، تعیین می‌شوند. این کلمه ترکیبی از بخت و واژه آزمایی است که به بخت شانس حظ طالع و اقبال (بنی‌هاشمی خوانساری، ۱۳۸۸، ص ۹۷، ص ۲۴۰؛ طهرانی کاتوزیان ۱۳۸۳، ص ۹۷) و باز هم نظراتی نزدیک به این **دریان** اهل لغت دیده می‌شود که عبارت است از: بخت‌آزمایی این کلمه از النصیب به معنای شانس و بخت گرفته شده است (بستانی ۱۳۷۵، ص ۱۰۰۰؛ روحی، ۱۳۸۵، ص ۲۰۱).

در برخی از پلتفرم‌های اینترنتی که در زمینه سرگرمی جوانان و نوجوانان فعال هستند، سامانه‌هایی ایجاد شده که بر اساس انتخاب تصادفی برخی از شرکت‌کنندگان، مالی را به عنوان جایزه به ملکیت ایشان منتقل می‌کند. از آنجاکه اولاً احتمال صدق عنوان «بخت‌آزمایی» بر این نحوه کسب مال وجود دارد؛ و ثانیاً بنا بر نظر برخی از فقها، کسب مال از طریق «بخت‌آزمایی» ممنوع است؛ لازم است ماهیت و حکم فقهی آن تنقیح شود.

مبانی و مفاهیم

تعریف بلیت بخت‌آزمایی و انواع آن

تعریف بلیت بخت‌آزمایی از دیدگاه شیخ حسین حلی: از دیدگاه شیخ حسین حلی بخت‌آزمایی عملی است که هدف آن می‌تواند توزیع مال از طریق فروش یا توزیع برگه‌هایی باشد که برخی از آن‌ها اسم جایزه‌ها بر خودشان دارند. این عمل به منظور خاصی انجام می‌شود و هدف آن به دست آوردن جایزه‌ای ویژه است که با روش‌های خاصی، که ممکن است بر اساس توافق یا عرف مشخص شود، تعیین می‌گردد (حلی، ۱۳۷۴).

انواع بلیت بخت‌آزمایی و پیشینه آن از دیدگاه شیخ حسین حلی:

۱- بخت‌آزمایی غیرمعوض: این نوع بخت‌آزمایی همان چیزی است که برخی افراد در مناسبت‌ها به این شکل انجام می‌دادند: ورقه‌های کوچکی تهیه می‌شد که نام برخی جوایز بر روی آن‌ها نوشته می‌شد و در میان ورقه‌های سفید خالی قرار می‌گرفتند. همچنین ممکن بود بر روی تمامی ورقه‌ها نام جوایز مختلفی نوشته شود که از نظر ارزش با یکدیگر متفاوت بودند. برای توزیع این اقلام، جشنی ویژه برگزار می‌شد که به مناسبت‌هایی مانند عروسی یا تولد و موارد مشابه ترتیب داده می‌شد. در این جشن، اقلام بین حاضران تقسیم می‌شد تا هر فرد سهم خود را دریافت کند. تاریخ‌نگاران در این زمینه به موارد متعددی اشاره کرده‌اند، از جمله اینکه مأمون در زمان تأیید حکم ولایتعهدی امام علی بن موسی‌الرضا (ع) این کار را انجام داد. همچنین، واقعه‌ای که در دوران حکومت فاطمیان، حدود سال ۵۰۰ هجری قمری، اتفاق افتاد، به توزیع پسته‌هایی که با طلا تزئین شده بودند، مربوط می‌شود. این عمل به نام "افطن له" شناخته می‌شد، زیرا برخی از پیشکاران به گروهی از حاضران در مجلس اشاره می‌کردند تا با دقت به آن توجه کنند و از آن بردارند، چرا که در آن طلا و مس وجود داشت. واضح است که این نوع بخت‌آزمایی چیزی نیست که طرف مقابل برای آن هزینه‌ای پردازد، بلکه هدیه‌ای است که فرد از دارایی خود به دیگران اهدا می‌کند. بخت‌آزمایی معوض: بخت‌آزمایی معوض در سال‌های اخیر به شدت مورد توجه قرار گرفته است. در این نوع بخت‌آزمایی، یک کمیته ویژه تشکیل می‌شود که مسئولیت چاپ تعداد مشخصی بلیت را بر عهده دارد. هر بلیت دارای شماره‌ای منحصر به فرد است و قیمت آن نیز مشخص می‌شود. پس از اعطای جوایز ویژه به برندگان، بلیت‌ها در بازارها عرضه و به فروش می‌رسند. به طور طبیعی، کمیته تاریخ و زمان قرعه‌کشی و سایر جزئیات مرتبط با این فرآیند را مشخص می‌کند. همچنین، جوایز تنها به پول محدود نمی‌شوند و گاهی شامل کالا نیز می‌گردند. در این مرحله، برخی از افراد بخت‌آزمایی را بر روی ماشین یا اشیاء ملموس دیگری انجام می‌دهند و پس از تعیین بلیت‌هایی که به این منظور به فروش رفته‌اند، جوایزی برای برندگان در نظر می‌گیرند (حلی، ۱۳۷۴).

یکی از نمونه‌های احتمالی، قمار است که به فعالیت‌های بخت‌آزمایی شناخته می‌شود. ویژگی مشترک این فعالیت‌ها، شباهت آن‌ها به اعمال قمار است که در آن‌ها احتمال سود یا زیان به‌طور هم‌زمان وجود دارد، به عبارت دیگر، بخت و شانس به‌عنوان اساس کسب درآمد مطرح می‌شود. تاریخچه این بحث به قرن گذشته برمی‌گردد به نظر می‌رسد که هر روز در سطح جهانی توجه و پذیرش بیشتری را جلب می‌کند. بخت‌آزمایی در برخی جوامع و حتی در مقیاس بین‌المللی به حدی رواج یافته که قوانین و مقررات خاصی برای آن تدوین شده است. از این رو، با توجه به رشد و توسعه بخت‌آزمایی و احتمال تطابق آن با تعریف یا حکم قمار، بررسی ابعاد مختلف این پدیده ضروری به نظر می‌رسد (علوم و اسفندیار پور، ۱۳۹۶: ۱۴۸).

بررسی فقهی لاتاری سستی و رایانه‌ای

متن حاضر به بررسی پدیده «بخت‌آزمایی» می‌پردازد که یکی از مسائل نوظهور است و به عنوان زمینه‌ای برای سنجش مهارت‌های فقهی عالمان دین به شمار می‌آید. جمعی از فقیهان در این موضوع بر حرمت تأکید کرده‌اند، در حالی که برخی دیگر، از جمله محقق حلی، به جواز آن فتوا داده‌اند. آیت‌الله حلی با دقت و صبر به تحلیل موضوع پرداخته و احتمالات

گوناگون درباره حرمت را مورد بررسی و نقد قرار داده است. اما در برخی مواقع، برخی از عبارات ایشان فاقد معنای واضح و روشنی هستند که این موضوع به‌ویژه در تعریف «بخت‌آزمایی» در ابتدای مبحث مشهود است. به نظر می‌رسد این نارسایی ناشی از شیوه نگارش نویسنده مبحث باشد و نه از بیان خود استاد. همچنین، اشتباهات چاپی نیز به این مشکل افزوده است و گاهی مترجم را به اشتباه می‌اندازد (محقق، ۱۳۸۶).

در این ترجمه، شیوه سوم را انتخاب کردم. آیت‌الله شیخ حسین حلی (۱۳۰۹-۱۳۹۴) یکی از چهره‌های برجسته و با شکوه فقه معاصر اهل بیت به شمار می‌رود. او فقیهی شجاع، عمیق‌نگر و خلاق بود. شیخ حسین از یک روستای عرب‌نشین در جنوب عراق به دنیا آمده بود و به دلیل دشواری در نطق به عربی فصیح، بیشتر با لهجه‌های عامیانه و روستایی صحبت می‌کرد. با او به زبان فارسی تسلطی داشت که گویی یکی از روستاییان خراسان است. فارسی را از استادش، میرزا حسین نائینی، که فردی بیدار، نوگرا و نظریه‌پرداز بود، آموخته بود. میرزا حسین نائینی درس فقه و اصول را به زبان فارسی در شهر مقدس نجف تدریس می‌کرد و خود محقق حلی نیز برای تعدادی از شاگردانش این دروس را به فارسی ارائه می‌داد (شیخ حلی، ۱۳۹۴).

برخی از مراجع و شاگردان به او پیشنهاد کردند که خود را به عنوان کاندیدای مرجعیت معرفی کند. اما او با عباراتی خاص که نشان‌دهنده عظمت روحی و وارستگی این بزرگ‌مرد راستین بود، به شدت و با قاطعیت این پیشنهاد را نپذیرفت. شاگردان او امروزه در زمینه معارف تشیع شناخته‌شده و معتبر هستند. آثار او که هنوز مورد توجه فقه‌پژوهان و دانشمندان دین قرار دارد، شامل موارد زیر است: ۱- دلیل العروة ۲- تقریرات فقه و اصول ۳- الحاق ولد الشبهه بالزوج الدائم ۴- اخذ الاجرة علی الواجبات ۵- معامله الدینار بازید منه ۶- بحوث فقهیه.

او در زمینه مسائل نوظهور (متسجدته) تلاش ویژه‌ای می‌کرد و نظرات جدیدی را مطرح می‌نمود. موضوعی که ترجمه‌اش اکنون به‌طور منظم آماده شده، از «بحوث فقهیه» نوشته عزالدین بحر العلوم استخراج شده است. روانش درخشان و نامش ماندگار خواهد بود. ما کلمات و عباراتی را به متن اضافه کردیم تا توضیحات بیشتری ارائه دهیم و ممکن است برخی کلمات یا جملات را حذف یا خلاصه کرده باشیم تا موضوع به وضوح بیان شود و به ساختار نشر آسیبی فراتر از آنچه که هست، وارد نشود. البته کلمات و جملات کلیدی بدون تغییر باقی مانده‌اند. این نکته را ذکر کردم تا برخی انتقاد نکنند که چرا واژه‌هایی مانند "أم" و "أما" و "لم" و "لما" ترجمه نشده‌اند. علاوه بر موارد ذکر شده، نکاتی وجود دارد که باید به آن‌ها اشاره کنیم: هر علمی دارای زبانی خاص است که شامل مجموعه‌ای از واژگان می‌باشد و این زبان برای بیان مقاصد آن علم به کار می‌رود. مترجم باید این نکته را مد نظر داشته باشد و در هنگام ترجمه، باید از دایره زبانی تخصصی که در آن فعالیت می‌شود، خارج نشود. به همین دلیل، نمی‌توان یک متن فلسفی را با زبان علم فقه یا یک متن فقهی را با زبان علم فیزیک ترجمه کرد. گاهی اوقات برخی نویسندگان از یک نظام زبانی خاص استفاده می‌کنند که شامل واژگان ویژه‌ای است و این نظام را در توضیح انواع مطالب به کار می‌برند، به گونه‌ای که مانند یک مکانیک که همه پیچ‌ها را با آچار فرانسه سفت می‌کند، این کار می‌تواند خطا و زیان‌های جدی به همراه داشته باشد به‌ویژه زمانی که نویسنده در چارچوب این نظام زبانی به خلق واژه‌های جدید می‌پردازد و به‌طور دلخواه واژه‌ها را انتخاب می‌کند. به همین دلیل، در

مورد مفهوم «بخت‌آزمایی»، این عمل به معنای جمع‌آوری یا توزیع اموال از طریق فروش یا توزیع تکه‌های کاغذی است که برخی از آن‌ها نام جوایز را دارند. این عمل با هدف مشخصی انجام می‌شود و هدف آن، دریافت جایزه‌ای ویژه است که به شیوه‌ای خاص، که ممکن است بر اساس توافق (نباتی) یا عرف خاصی تعیین شود، به دست می‌آید.

حکم شرعی بخت‌آزمایی

سید علی سیستانی شرکت در بخت‌آزمایی و دریافت جایزه‌ای را که به نیت امور خیرخواهانه باشد، جایز می‌داند. او معتقد است تهیه بلیت به نیت برنده شدن احتمالی یا به‌عنوان قرض، حرام است. امام خمینی با حرام دانستن بخت‌آزمایی به‌قصد سود یا قرض، معتقد بود برخی شرکت‌ها با قصد اغفال متدینان نام بخت‌آزمایی را به «کمک به امور خیر» تغییر دادند و همان مسیر حرام را پیش گرفتند. به باور او اگر قصد واقعی بر امور خیر باشد بخت‌آزمایی جایز است. دلیل فقیهان بر حرمت عملیات بخت‌آزمایی برخی آیات قرآن است که دلالت بر حرام بودن اکل مال به باطل و یا حرام بودن برخی کارهایی که قمار محسوب شده دارد. آن‌ها با تکیه بر روایاتی که مضمون آن‌ها «حلال نبودن مالی که از روی رضایت خاطر پرداخت نشده» و یا حلال نبودن مالی که از راه‌های شرع‌پسند به دست نیامده و همین‌طور سفیهانه و بدون غرض عقلایی و غربی برشمردن بخت‌آزمایی به حرام بودن آن حکم کرده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۹۲).

عناصر بخت‌آزمایی در نظر فقها

برخی از نظراتی که از درس امام خمینی (ره) به دست آمده، خرید و فروش بلیت بخت‌آزمایی را به دلیل صدق عنوان کلی «اکل مال به باطل» حرام می‌داند، هرچند این حرمت به خود بلیت تعلق نمی‌گیرد. (مجله فقه اهل‌بیت علیهم‌السلام، ج ۲، ص ۲۵۵)

در حقیقت، ایشان بخت‌آزمایی را به عنوان موضوع قمار تلقی نمی‌کنند، اما آن را مشابه قمار در نظر گرفته‌اند. عیناً استدلال ایشان را نقل می‌کنیم: ۱- خارج شدن بلیت بخت‌آزمایی از دامنه قمار به این دلیل است که در درک عمومی، واژه قمار به معنای بازی با ابزارهایی برای برد و باخت همراه با شرط‌بندی است. ۲- خرید و فروش بلیت بخت‌آزمایی به عنوان قمار محسوب می‌شود، زیرا این عمل از مصادیق تصرف در مال به باطل است که در قرآن کریم از آن نهی شده است. (مجله فقه اهل‌بیت علیهم‌السلام، ج ۲، ص ۲۵۲) به نظر می‌رسد تحلیل عمیقی که تاکنون درباره قمار ارائه داده‌ایم، ممکن است قابل نقد باشد. اگر ما قمار را به عنوان فعالیت با استفاده از ابزارهای خاص در نظر بگیریم، پذیرش این تعریف می‌تواند به دلیل وجود موارد متعدد قمار باشد، اما این به معنای نفی قمار بودن سایر موارد نیست. برخی افراد ممکن است فرآیندهای بخت‌آزمایی را به دلیل جنبه‌های شانسی و احتمالی آن‌ها، قمار تلقی کنند، همان‌طور که در استنادات فقهی و حقوقی به آن اشاره شده است. علاوه بر این، فتاوی که در بخش اول درباره قمار بودن برخی از اعمال و معاملات مطرح شد، نشان می‌دهد که از دیدگاه این فتاوا، درک عرفی از قمار تنها به معنای ذکرشده محدود نمی‌شود و قابلیت گسترش دارد. ثانیاً، این که بخت‌آزمایی به عنوان قمار تلقی شده است، نشان‌دهنده نزدیکی آن به قمار از دیدگاه حضرت امام (ره) می‌باشد. در حقیقت، استناد به اکل مال به باطل می‌توانست خرید و فروش بلیت بخت‌آزمایی را حرام اعلام کند و به نوعی می‌توان گفت که این استدلال کاملاً قوی و معتبر بود و نیازی به قرار دادن آن در زمره قمار نبود. انتخاب قمار به عنوان

یکی از مصادیق اکل مال به باطل نشان‌دهنده این است که حضرت امام (ره) بین بخت‌آزمایی و قمار ارتباط نزدیکی قائل شده‌اند. ایشان در جای دیگری نیز برگه‌های بخت‌آزمایی را به عنوان آلات قمار معرفی کرده‌اند و بیان کرده‌اند که این برگه‌ها ارزش مالی ندارند و در واقع حکم آلت قمار را دارند. بنابراین، خرید و فروش این برگه‌ها مجاز نیست و وجوهی که برندگان قرعه‌کشی این برگه‌ها دریافت می‌کنند، حلال نمی‌باشد (امام خمینی ۱۴۲۴ ق، ج ۲، ص ۹۸۲). اگرچه ایشان در جای دیگری به این موضوع اشاره کرده‌اند، اما باید توجه داشت که دلیل اکل مال به باطل به اندازه کافی قوی نیست که بتواند بر حرمت بلیت بخت‌آزمایی دلالت کند. با این وجود، در اینجا برگه‌های بخت‌آزمایی به عنوان ابزاری برای قمار شناخته شده‌اند. اگر تفاوت میان این دو فتوا را بپذیریم، ممکن است بتوانیم آن را به عنوان یک تحول در تحلیل فقهی یا موضوعی حضرت امام (ره) در این زمینه تلقی کنیم. به هر حال، با وجود تفاوتی که حضرت امام (ره) بین قمار و بخت‌آزمایی از نظر موضوعی قائل هستند، چارچوبی که در این پژوهش بر اساس نظرات ایشان و سایر فقیهان به دست آمده است، مشخص می‌باشد، بخت‌آزمایی به عنوان یک نمونه از قمار شناخته می‌شود. حتی اگر بخواهیم با احتیاط بیشتری به آن نگاه کنیم و آن را در زمره قمار قرار دهیم، در نهایت معامله قمار با آن انجام خواهد شد. از نظر حکم کلی، به ویژه از دیدگاه اکثر فقها و حقوق‌دانان، تفاوتی ایجاد نخواهد شد. آنچه در این تحقیق اهمیت دارد، درک حکم کلی و اساسی بخت‌آزمایی است (علوم و اسفندیار پور، ۱۳۹۶: ۱۶۰).

فتاوی فقها درباره لاتاری سستی و رایانه‌ای

فتاوی آیت‌الله‌العظمی مکارم شیرازی

۱ - حکم مسابقات تلفنی

سؤال: مستدعی است نظر شریف‌تان را در مورد سؤال زیر مرقوم فرمایید. مدتی است که مسابقاتی توسط ارگان‌های فرهنگی کشور برگزار می‌شود که فرد طی تماس با شماره تلفن مخصوصی به سؤالاتی ضبط‌شده پاسخ می‌دهد و مسابقه تا زمانی که فرد آماده پاسخ دادن است ادامه پیدا می‌کند و به ازای هر دقیقه شرکت در این مسابقه مبلغ ۱۰۰۰ تومان بر روی قبض تلفن او محاسبه می‌شود یعنی کسب امتیاز بیشتر منوط به پرداخت هزینه بیشتر است و طبیعتاً این هزینه برای همه شرکت‌کنندگان یکسان نیست و آن‌هایی که زمان بیشتری را صرف پاسخ دادن کرده‌اند مبلغ بیشتری پرداخت می‌کنند. البته شرکت‌کنندگان نیز از این هزینه کردن‌ها کاملاً بی‌اطلاع بوده و از ابتدا نیز در جریان نیستند. با توجه به توضیحات فوق حکم برگزاری این مسابقه را در فرض زیر بیان نمایید. ارگان مذکور از بین افرادی که تماس گرفته‌اند و از آن‌ها مبالغ متفاوتی اخذ‌شده به تعدادی از شرکت‌کنندگان جوایزی را از همین پول می‌دهد. و مابقی درآمد حاصله را صرف هزینه‌های جاری خودش می‌کند، کسب چنین درآمدی را (اگر سؤال پرسیده‌شده مربوط به مسائل دینی یا فرهنگی باشد) مجاز می‌باشد؟

جواب: در فرض سؤال نوعی بخت‌آزمایی است و جایز نمی‌باشد.

۲ - جواز تصرف در اشیاء تبلیغاتی درون اقلام خریداری‌شده

سؤال: بعض از شرکت‌های محصولات غذایی جهت جلب مشتریان اشیای قیمتی از جمله خودکار، دفترچه جیبی، بلیت بخت آزمایی و امثال آن در داخل محصولات خودشان مثل کیسه برنج و چای و غیره می‌گذارند و موقع خرید از مغازه به دست می‌آوریم. خواهشمند است مرقوم فرمایید، از نظر شرعی تصرف و استفاده از این چیزها حکمش چیست؟
جواب: اشکالی ندارد ولی استفاده از بلیت بخت آزمایی جایز نیست.

۳- مکانی که با پول بلیت بخت آزمایی خریداری شده

سؤال: شخصی در زمان طاغوت یک عدد بلیت بخت آزمایی به قیمت ۵ تومان خرید و مبلغ ۱۰۰۰ تومان برنده شد و خانه‌ای تهیه کرد، آیا نمازخواندن در این خانه جایز است؟
جواب: باید آن را به عنوان مجهول‌المالک با اجازه حاکم شرع صدقه دهد و اگر خودش مستحق باشد می‌تواند با اجازه حاکم شرع تصرف کند.

دیدگاه موافقان و مخالفان لاتاری

موافقان لاتاری استدلال می‌کنند که این پدیده تا زمانی که به ضرر دیگران نباشد و به عنوان یک سرگرمی یا منبع درآمد مشروع استفاده شود، از نظر شرعی اشکالی ندارد. آن‌ها به برخی از روایات و احادیث استناد می‌کنند که نشان می‌دهد قمار و شانس در برخی موارد در اسلام مجاز بوده است.

مخالفان لاتاری استدلال می‌کنند که این پدیده با قمار و هدر دادن مال تفاوت چندانی ندارد و از نظر شرعی حرام است. آن‌ها به آیات و روایات متعددی استناد می‌کنند که قمار و هدر دادن مال را به شدت نهی کرده است.
○ استدلال به برخی از روایات و احادیث که نشان می‌دهد قمار و شانس در برخی موارد در اسلام مجاز بوده است.
○ تأکید بر اینکه لاتاری سستی با قمار تفاوت دارد، زیرا در لاتاری هدف اصلی سرگرمی و شانس برنده شدن جوایز ارزشمند است، در حالی که در قمار هدف اصلی کسب سود از طریق به خطر انداختن پول یا دارایی است.
○ اشاره به اینکه لاتاری سستی می‌تواند منبع درآمدی برای امور خیریه و عام‌المنفعه باشد.
○ استدلال به اینکه لاتاری رایانه‌ای با لاتاری سستی تفاوت دارد، زیرا در لاتاری رایانه‌ای از فناوری‌های نوین استفاده می‌شود و شانس برنده شدن به طور تصادفی و عادلانه توزیع می‌شود.

○ تأکید بر اینکه لاتاری رایانه‌ای می‌تواند منبع درآمدی برای امور خیریه و عام‌المنفعه باشد.
○ اشاره به اینکه لاتاری رایانه‌ای می‌تواند به عنوان یک سرگرمی سالم و جذاب برای افراد مورد استفاده قرار گیرد.

دیدگاه موافقان بخت آزمایی

حسین حلی فقیه شیعه با رد استدلال قائلان حرمت معتقد است فرآیند بخت آزمایی جایز است. به عنوان نمونه او بخت آزمایی را مصداقی برای استقسام به اِزلام و یا قمار نمی‌داند. او معتقد است بلیت‌های بخت آزمایی آلت قمار نیست. همچنین باور دارد فرآیند بخت آزمایی متفاوت با فرآیند استقسام است؛ چراکه در این فرآیند پرداخت پول در مقابل قسمتی از جایزه نیست بلکه در قبال تهیه بلیت و حق شرکت در قرعه‌کشی است برخی دیگر از فقیهان راه‌هایی برای صحیح شدن

این کار ارائه داده‌اند از جمله آن‌ها این است که پول باید در مقابل بلیت بدون قصد خرید آن پرداخت شود و در صورت برنده شدن برای حلال بودن استفاده از جایزه، اگر موسسه یا شرکت خصوصی است از مالک آن و اگر دولتی است به عنوان مجهول‌المالک از حاکم شرع اجازه گرفته شود.

دیدگاه مخالفان:

- استناد به آیات و روایات متعددی که قمار و هدر دادن مال را به شدت نهی کرده است؛
- استدلال به اینکه لاتاری سنتی نوعی قمار و هدر دادن مال است و از نظر شرعی حرام است؛
- اشاره به اینکه لاتاری سنتی می‌تواند اعتیادآور باشد و به مشکلات مالی و خانوادگی منجر شود.

مواضع مخالفان

مواضع علماء و روحانیون و مراجع تقلید

مراجع نجف از جمله شیخ الشریعه اصفهانی و سید ابوالحسن اصفهانی تا قبل از جریان کشف حجاب در سال ۱۳۱۴ شمسی با رضاخان مدارا می‌کردند و در مقابل بلیت بخت‌آزمایی موضعی نگرفتند. اما بعد از جریان کشف حجاب موضع خود را تغییر داده و بلیت بخت‌آزمایی را قمار و حرام اعلام کردند. «در تاریخ ۱۷/۱۲/۱۳۱۴ شمسی در عراق صد برگه راجع به ممنوع بودن لاتاری و بخت‌آزمایی در معابر عمومی پیدا شده و به دفتر مالیه آشتیان ارسال شده است». آیت‌الله عبدالکریم حائری یزدی به خاطر مدارا و تسامح کردن با رضاخان هیچ موضعی در قبال بلیت‌های بخت‌آزمایی نگرفت.

○ استناد به همان ادله‌ای که در مورد لاتاری سنتی مطرح شده است، با این تفاوت که معتقدند لاتاری رایانه‌ای به دلیل استفاده از فناوری، خطرناک‌تر و اعتیادآورتر از لاتاری سنتی است.

○ اشاره به اینکه لاتاری رایانه‌ای می‌تواند به قمار آنالین و سایر فعالیت‌های غیرقانونی منجر شود.

○ ابراز نگرانی در مورد اینکه لاتاری رایانه‌ای می‌تواند به نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی دامن بزند.

بخت‌آزمایی از مسائل نوظهور فقهی است که شخص یا اشخاصی برای بهره‌مندی از جایزه به وسیله قرعه‌کشی، اقدام به نام‌نویسی و یا خرید بلیت می‌کنند. در بخت‌آزمایی، بلیت‌هایی به مبلغی مشخص توسط مردم خریداری می‌شود و شرکت یا مؤسسه فروشنده متعهد به برگزاری قرعه‌کشی و دادن جایزه‌ای طبق قرار گذاشته شده معادل قیمت تمام بلیت‌ها به فرد منتخب یا هرکسی است که نامش از قرعه خارج می‌شود.

برخی فقیهان چون امام خمینی و سید علی سیستانی بلیت‌های بخت‌آزمایی را مصداق قمار و حرام می‌دانند. دلیل فقیهان بر حرمت بخت‌آزمایی، برخی آیات قرآن است که دلالت بر حرام بودن اکل مال به باطل و یا حرمت افعال قماری دارد. همچنین برخی با سفیهانه و غربی برشمردن بخت‌آزمایی به حرام بودن آن حکم کرده‌اند و در مقابل، برخی دیگر با توجه به تفاوت بخت‌آزمایی با قمار و استقسام به ازلام معتقدند بلیت بخت‌آزمایی، آلت قمار نیست و پولی که در ازای آن پرداخت می‌شود، صرفاً حق شرکت در قرعه‌کشی است (عمید، ۱۳۶۲).

تحلیل حکم فقهی بخت آزمایی

کسب درآمد از طریق بخت آزمایی، مبنی بر اصل تصادف و مخاطره است؛ به گونه‌ای که بنگاه برگزارکننده، جوایزی را از پیش تعیین کرده، آنگاه از افراد برای شرکت در قرعه‌کشی و بخت‌آزمایی دعوت می‌کند. افرادی که در قرعه‌کشی شرکت کرده و نام یا شماره آن‌ها به قید قرعه مشخص شود، برنده جوایز خواهند بود. لازم به ذکر است که گاهی برای شرکت دادن افراد در قرعه‌کشی، از ایشان مبالغی تحت عنوان حق شرکت یا قیمت بلیت دریافت می‌شود که همان‌گونه که گفته شد، به این شیوه از بخت‌آزمایی، معوض گفته می‌شود. در بخت‌آزمایی معوض، بنگاه برگزارکننده و شرکت‌کنندگانی که با قرعه مشخص می‌شوند، از ره‌آورد فرآیند یادشده، درآمدهایی کسب می‌کنند که بیشتر فقهای معاصر، اخذ و تصرف در آن را حرام می‌دانند. البته برخی نیز خرید و فروش بلیت های بخت‌آزمایی را جایز دانسته‌اند. برخی دیگر نیز در صورتی که معامله در قالب صلح صورت پذیرد، آن را تجویز نموده‌اند.

از آنجاکه از بین قالب‌های چهارگانه، تنها قالب اخیر است که احتمال دارد بر موارد برگزاری قرعه‌کشی و اهدای جوایز به کاربران پلتفرم‌های سرگرمی تطبیق شود، تنها به تحلیل حکم فقهی آن می‌پردازیم. در این راستا گوییم: فقها برای حرمت بخت‌آزمایی و فساد آن، به سه وجه اشاره کرده‌اند:

قمار بودن: برخی معتقدند که چون لفظ «قمار» معادل معنای بردو باخت در فارسی است و بخت‌آزمایی هم از واضح‌ترین افراد بردو باخت به شمار می‌رود، پس می‌توان آن را نوعی قمار دانست. برخی دیگر از صاحبان این نظر بر این عقیده‌اند که چون از یک‌سو، در بخت‌آزمایی مخاطره جریان دارد؛ به گونه‌ای که معلوم نیست با پرداخت مال، چیزی نصیب شرکت‌کننده بشود یا نه؛ و از سوی دیگر، صورت عرفی آن، دادوستد و قرارداد مالی نیست؛ بلکه تنها عملیاتی به قصد کسب سود محسوب می‌شود، قمار محسوب می‌شود؛ زیرا قمار نیز همین خصوصیات را داراست. بنابراین، ادله‌ای که بر حرمت قمار دلالت دارند، بخت‌آزمایی را نیز حرام می‌کنند.

در نقد این نظر می‌توان گفت: اولاً در معنای لغوی و اصطلاحی قمار، قید «بازی بودن» اخذ شده است؛ درحالی‌که فرآیند بخت‌آزمایی، بازی محسوب نمی‌شود. پس نمی‌توان عنوان قمار را بر آن صادق دانست. ثانیاً اشتراک در بعضی از عناصر اصلی یا خصوصیات، نمی‌تواند دلیل صدق قمار بر بخت‌آزمایی باشد. هر چند بعید نیست که اگر ثابت شود آن خصوصیات منشأ حکم حرمت در یکی هستند، باعث جریان حرمت در دیگری نیز بشوند.

غرری بودن: همان‌گونه که در تبیین موضوع بخت‌آزمایی مشخص شد، شرکت‌کنندگان مالی را به عنوان حق شرکت در قرعه‌کشی می‌پردازند، درحالی‌که معلوم نیست جایزه‌ای نصیب آن‌ها بشود یا خیر. این احتمال خطر موجود در بخت‌آزمایی، باعث اشتهال آن بر «غرر» می‌شود. درعین حال، می‌دانیم که فقها با استناد به قاعده «لزوم نفی غرر»، معاملات غرری را باطل دانسته‌اند. پس می‌توان ادعا کرد که فرآیند بخت‌آزمایی نیز بر همین اساس باطل بوده و کسب درآمد از طریق آن جایز نیست.

در نقد این نظر نیز می‌توان گفت: قاعده «لزوم نفی غرر» مربوط به معاملاتی است که مبنای آن بر جهالت یا مسامحه و محاببات نباشد. اما در معاملاتی مثل صلح که بر مبنای جهالت یا محاببات استوار شده‌اند، غرر موجب بطلان نمی‌شود. بر

فرض اینکه بخت‌آزمایی نوعی معامله باشد، از جمله معاملاتی خواهد بود که جهالت و مسامحه، در ماهیت آن اخذ شده است. بنابراین، «لزوم نفی غرر» در مورد آن جاری نخواهد شد.

اکل مال به باطل بودن: بعضی از فقها بر این عقیده‌اند که کسب درآمد از طریق بخت‌آزمایی، اگرچه مشمول عنوان قمار نیست؛ اما داخل در حکم آن است. بنابراین، فرایند بخت‌آزمایی «اکل مال به باطل» است و نهی در آیه «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ» باعث ممنوعیت و فساد کسب درآمد از آن می‌شود. از سوی دیگر، چنانچه «باء» در آیه مفید بیان سببیت باشد، معنای آن لزوم اجتناب از کسب درآمد از طریق اسبابی که عرف یا شرع آن را باطل به حساب می‌آورند، خواهد بود. بخت‌آزمایی به دلیل اینکه نوعی دارا شدن بدون جهت است، در نگاه عرف از اسباب باطل شمرده می‌شود. لذا آیه هم بر ممنوعیت تصرف برنده در جایزه و هم بر ممنوعیت تصرف بنگاه در مبالغ دریافتی دلالت دارد؛ اما چنانچه «باء» مفید بیان مقابله باشد، معنای آن لزوم اجتناب از قرار دادن باطل شرعی یا عرفی، به عنوان یکی از عوضین در معاملات خواهد بود. شرکت کردن در قرعه‌کشی به منظور دارا شدن بدون جهت، در نگاه عرف یک امر باطل به حساب می‌آید. به همین خاطر، آیه بر ممنوعیت تصرف بنگاه در وجه دریافتی از شرکت‌کنندگان دلالت دارد. از سوی دیگر، بنگاه جایزه را در قبال شرکت در قرعه‌کشی برای دارا شدن بدون جهت، به افراد برنده می‌دهد. از همین رو، تصرف برنده در جایزه نیز ممنوع خواهد بود. به هر صورت، خداوند متعال در آیه یادشده از «اکل مال به باطل» نهی فرموده و آن را در مقابل «تجارت مورد تراضی» قرار داده است.

بازشناسی هر یک از این دو نیز به ادراک عرفی واگذار شده است. شاهد این مطلب آن است که در برخی موارد که از معصومین علیهم السلام نسبت به بعضی مصادیق محرّمات سؤال می‌شد، ایشان از پرسش‌کننده می‌خواستند تا خود نسبت به باطل یا حق بودن آن‌ها قضاوت کند. هر فرد از عرف که آگاه به حقیقت امر در بخت‌آزمایی باشد، وقتی باانصاف در مورد آن و علت اشتیاق مردم در کسب مال از طریق آن فکر کند، باطل بودن آن را تصدیق خواهد کرد. از سوی دیگر، عرف معنای تجارت را مبادله دانسته و زمانی آن را مورد تراضی محسوب می‌کند که جابه‌جایی مالی رخ دهد؛ اما وقتی در بخت‌آزمایی، شرکت‌کننده حق شرکت در قرعه‌کشی را در مقابل احتمال برنده شدن بپردازد، مبادله‌ای اتفاق نیفتاده تا مورد تراضی باشد. خصوصاً که وقتی فرد در قرعه‌کشی برنده نشود، ناراضی خواهد بود. بنابراین، شکی نیست که بخت‌آزمایی از مصادیق «اکل مال به باطل» محسوب شده و مورد نهی شارع قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری

چنانچه قرعه‌کشی‌هایی که بر بستر پلتفرم‌های سرگرمی و... اتفاق می‌افتد، به لحاظ موضوعی از موارد بخت‌آزمایی مستقل محسوب شود، کسب مال از طریق آن، چه برای کاربران و چه برای بنگاه ارائه‌دهنده، مبتنی بر اکل مال به باطل و حرام خواهد بود. از سوی دیگر، نهی در اکل مال به باطل، به اکل یا همان تصرف در مال حاصل از اسباب باطل تعلق گرفته است. در چنین مواردی که نهی شارع به تصرف تعلق گرفته و برای مکلف مسلّم شود که از دیدگاه عرف، حکم به صحت معامله با نهی از آثار آن، از حمله تصرف در مال، مخالف است، ظهور در نفی صحت داشته و مقتضی بطلان معامله است. بنابراین، کسب درآمد از این طریق، علاوه بر حرمت تکلیفی، وضعان نیز باطل است.

آیت‌الله مکارم شیرازی همچنین در پاسخ به پرسشی مبنی بر اینکه کسب درآمد به این شیوه برای ذینفعان حلال است یا خیر، این چنین گفته است: «تنها در صورتی که کالا یا خدمتی که دارای ارزش مالی است را بفروشند و از سود خود به خریداران به قید قرعه جایزه بدهند اشکالی ندارد و الا حرام است و باید از آن اجتناب شود».

آیت‌الله نوری همدانی نیز در این باره این چنین پاسخ داده است: «به صورت کلی اگر جایزه از مبالغ دریافتی از شرکت کنندگان باشد، شرعاً حرام است».

آیت‌الله شبیری زنجانی نیز در این باره این چنین گفته است: «اگر موجب شود پولی از شرکت کنندگان به برگزارکنندگان مسابقه برسد، یا پول شرکت کنندگان صرف مسابقه شود، جایز نیست».

دفتر آیت‌الله صافی گلپایگانی تأکید کرد: اگر مسابقه به نحوی برگزار شود که برگزارکننده از منابع شخصی خود برای جوایز هزینه کند، ایرادی ندارد؛ اما اگر جوایز مسابقه از کل یا بخشی از هزینه‌های شرکت کنندگان تأمین شود، این موضوع اشکال دارد.

آیت‌الله فاضل لنکرانی در پاسخ به پرسشی مبنی بر اینکه آیا وقتی ما برای مسابقه‌ای اعم از تلویزیونی یا رادیویی و یا برای شرکتی که با خرید محصولاتش امکان دارد برنده جایزه شویم و یا هر گروه دیگری که مسابقه همراه با جایزه می‌گذارند به این ترتیب که ما با فرستادن SMS بتوانیم در مسابقه شرکت کنیم و شاید جایزه ببریم، آیا این کار هم اشکال دارد یا خیر؟» بیان کرد: اگر فقط اس ام اس بدهید و پولی ندهید، اگر از آن‌ها جایزه‌ای بگیرید، اشکالی ندارد.

منابع

۱. اراکی (۱۳۷۲). توضیح المسائل، بخش استفتائات، قم، انتشارات آداب.
۲. اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۹۲). حقوق جزای عمومی، تهران: نشر میزان.
۳. اسماعیلی، اسماعیل. (۱۳۷۳). اکل مال به باطل در بینش فقهی شیخ انصاری، مجله فقه، (شماره ۱).
۴. افتخاری، جواد (۱۳۸۲). حقوق مدنی، جلد اول، تهران، انتشارات میزان.
۵. امامی، حسن (۱۳۶۲). حقوق مدنی، جلد دوم، تهران، انتشارات الاعمی.
۶. امامی، سیدحسن. (۱۳۶۶). حقوق مدنی (چاپ چهارم)، تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامیه.
۷. آیت اللهی، سیدمحمدباقر. (۱۴۲۰ ه ق). مبانی فقه امامیه (جلد اول)، قم: انتشارات مدرسه الامام الهادی.
۸. بجنوردی، سید محمد. (۱۴۰۱ ه ق). قواعد فقهیه (چاپ سوم)، تهران: انتشارات مؤسسه عروج.
۹. پیرهادی، محمدرضا (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی ایجاب عام در بیع، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۵.
۱۰. تبریزی، (۱۳۶۴). استفتائات، قم، انتشارات نشر آثار امام.
۱۱. جعفرپور، محمدهادی. (۱۳۸۸). کلیات حقوق جزای عمومی (چاپ پنجم)، تهران: انتشارات آثار اندیشه.
۱۲. جمشیدی لاریجانی، مسعود (۱۳۷۶). دو قلوبی میرپنج، تهران: نشر علم، چاپ اول.
۱۳. خویی، ابوالقاسم (۱۳۸۶). مصباح الفقاهه، جلد ۷، تهران، چاپخانه بهمن.
۱۴. خویی، سید ابو القاسم. (۱۴۱۹ ه ق). اجود التقریرات (چاپ پنجم)، قم: موسسه نشر اسلامی.
۱۵. دانایی فر، محمد. (۱۴۰۰). قمار و شرط بندی اینترنتی در حقوق کیفری ایران، تهران: انتشارات مهر کلام.
۱۶. رایت، دنیس (۱۳۶۵). ایرانیان در میان انگلیسیها سفیر سابق انگلیس در ایران، مترجم: منوچهر طاهرنیا، تهران انتشارات آشتیانی.
۱۷. رائین، اسماعیل (۱۳۵۳). میرزا ملکم خان، چاپ دوم، بنگاه مطبوعاتیدصفیعلی شاهبا همکاری موسسه انتشارات فرانکلین تهران.
۱۸. رشتی، حبیب الله (۱۳۶۰). فقه الامامیه، قسمت خسارات، قم، نشر علوم اسلامی.
۱۹. روح اللهی، عبدالحسین. (۱۳۹۶). مبانی حقوق ایران، تهران: نشر میزان.
۲۰. سبحانی، محمد. (۱۳۹۸). حقوق تجارت بین الملل، تهران: انتشارات سمت.
۲۱. سیستانی، (۱۳۶۰). توضیح المسائل، قم، نشر، علوم مذهبی.
۲۲. شایگان، علی، (۱۳۷۲). حقوق مدنی، جلد اول، تهران، انتشارات سمت.
۲۳. صدر، سید محمدباقر. (۱۴۲۰ ه ق). قاعده لا ضرر ولا ضرار (شهید صدر)، قم: چاپ و نشر دار الصادقین.
۲۴. صفایی، حسین (۱۳۸۴). حقوق مدنی، تهران، نشر میزان.
۲۵. طاهری، محمدرضا. (۱۳۹۶). حقوق بین الملل عمومی، تهران: انتشارات سمت.

۲۶. عاملی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ ق). *الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة*، با حاشیه سید محمد کلانتر. قم: کتابفروشی داوری.
۲۷. فضل الله، محمد حسین. (۱۴۱۷ ق). *القرعة والاستخاره*، بیروت، لبنان: دارالملک.
۲۸. گلدوزیان، ایرج. (۱۳۸۷). *محشای قانون مجازات اسلامی (چاپ دهم)*، تهران: انتشارات مجد.
۲۹. لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۲). *ترمیمولوژی حقوق (چاپ سیزدهم)*، تهران: نشر گنج دانش.
۳۰. محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۸۱). *اصول فقه (دفتر دوم، چاپ دوم)*، تهران: مرکز نشر اسلامی.
۳۱. محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۹۳ ش). *تحصیل نامشروع مال در حقوق اسلامی*، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۳۲. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۵). *جرائم رایانه‌ای*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۳. موسوی خمینی، سید روح الله. (۱۴۱۵ ق). *المکاسب المحرمه (جلد دوم)*، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۳۴. نجفی، صاحب الجواهر، محمدحسن. (۱۴۰۴ ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام (جلد ۲۲)*، بیروت، لبنان: دار إحياء التراث العربی.
۳۵. نجفی، کاشف الغطاء، مهدی. (۱۴۲۳ ه ق). *احکام المتاجر المحرمه*، نجف اشرف: موسسه کاشف الغطاء.
۳۶. الیت، کاترین، فرانسیس کوئین. (۱۳۸۷). *حقوق جزا، ترجمه آوا واحدی نوایی و نسترن غضنفری*. تهران: انتشارات میزان.